

УДК

О. О. Железняк
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

КИРИЛИЧНІ ВИДАННЯ СВІТСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ДРУКАРНІ ПОЧАЇВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Представлено короткий огляд світських кириличних видань друкарні Почаївського Успенського монастиря: «Політики світської» (1770), «Книжиці для господарства» (1788), «Такси книг» (1760) та букварів.

Ключові слова: друкарня Почаївського Успенського монастиря; стародруки; кириличні видання; книжкові пам'ятки.

Друковані світські пам'ятки практичного жанру XVIII ст. є багатим та важливим джерелом для дослідників, оскільки традиція створення таких творів в Україні дуже давня. Порадники, рецепти, замовляння активно перекладали, переписували та поширювали студенти, канцеляристи, козаки, але на кінець XVIII ст. надруковано було лише кілька таких пам'яток, серед яких два видання друкарні Почаївського монастиря XVIII ст., що були високо оцінені І.Я. Франком – поради про засади чемної поведінки для молоді «Політика свіцькая» (1770 р.) та збірник рецептів для лікування тварин, поради як вести домашнє господарство І. Ленкевича «Книжиця для господарства» (1788 р.) [11]. Ці два друки – видатні культурні пам'ятки свого часу, а їх видання було просвітницьким та національно-патріотичним заходом.

Господарські поради становлять важливе культурне та мовне надбання української літератури. Вони є різними за своїм внутрішнім складом, мають просту стилістичну структуру, оскільки призначались для потреб простої людини, були лексично багатими та різноманітними. Структура почаївського господарського поради «Книжиця для господарства» теж проста. Вона визначена його практичним призначенням – розкрити різноманітні явища природи, показати закономірність цих процесів, допомагати людині

використовувати досвід ведення господарства минулих поколінь. В передмові вказано, що це видання є перекладною компіляцією з різних, переважно польських праць. Михайло Возняк, один з перших дослідників пам'ятки, називає низку польських видань, більшою або меншою мірою зіставних з почаївською «Книжицею для господарства» – «Compendium lekarstw konskich...» (Краків, 1743, 1746, 1752, 1753, 1754); «Compendium medicum...» (Люблін, 1715, 1719, 1725, 1752) та ін. [13, с. 333]. Багато спільного має «Книжиця» з почаївським виданням латинським шрифтом польською мовою «Apteka domowa dla poratowania zdrowia potrzebna...» (1788, 1816) [6, № 3443]. В передмові до неї зазначена мета цього видання – щоб кожна людина, яка не має можливості звернутися до лікарів, могла скористатися цією лікарською книгою [3, с. 48].

М. Возняк перевидав «Книжицю» в дещо спрощеній транслітерації та з випущенням польськомовної частини, дав історичну характеристику та вказав на ряд мовних рис, притаманних текстів, а також подав прізвище творця книги – І. Ленкевича (звістка про нього взята зі спогадів сучасника, консисторіяльного радника та уніатського церковного діяча Теодосія Бродовича) [3, с. 49]. Настанова автора-укладача «Книжиці» досить емоційно висловлена в польській передмові, що надрукована перед основним україномовним текстом. Автор висловлює бажання якоюсь мірою виправити ситуацію, за якої подібні видання, написані польською мовою, слугують в Україні хіба що для дозвілля панів і поляків-обивателів. Отже, його переклад «na język Ruski, w zwyczajui miany, używany i rozumiany, od pospólstwa Polskiego w województwach Wołyńskim, Kijowskim, Podolskim i Braclawskim mieszkajcego» має наблизити інформацію до тих, кому вона насамперед потрібна. Автор «Книжиці» Ленкевич заохочує греко-католицьких парохів використовувати це видання в парафіяльних школах для читання. Окрім того, як свідчив згадуваний Т. Бродович, автор дав розпорядження надіслати наклад цього видання до міста Рожищ (резиденція Острозько-Луцького єпископа), щоб примірники були безкоштовно розповсюджені на території дієцезії [16].

Щодо змісту почаївської «Книжиці», то тут автор не порушує питання про походження людських та тваринних хвороб; немає в ній згадки про божественну медицину. Ця повна відсутність релігійних засобів лікування є характерною рисою ветеринарного та медичного порадики почаївських ченців-василіан. Натомість багато

уваги присвячено різним хворобам коней та засобам їхнього лікування. Загалом видання «Книжиці» має 85 розділів з лікарськими порадами. Починаючи зі сторінки 84 надрукована також інформація про деякі людські хвороби та способи їхнього лікування. Починає цей розділ порада, як треба чоловіка рятувати, який із розуму зійшов: «Тому чоловікови треба пустити з ноги єдної кров рано, з другої ноги в вечері, а умочивши хустку в зимную воду на карк ему прикладати, на ніч давати ему наперсток води з салітрою...». Цікавими є поради для лікування кашлю та сухот: «Шишки соснові зелені збирай і тими підкуритися й дим ликати треба...»; як позбутися струпів на голові: «Збирай дубовії яблочка... покрай і намочи їх в оцті і тим смаруй злегка... поки струпи не згинуть». Цей старий спосіб лікування струпів на голові був також поширений на Київщині. Про нього згадує лікар Юліян Талько-Гринцевич у своїй монографії з народної медицини «Zagusy lecznictwa ludowego na Rusi południowej», виданій 100 роками пізніше в Кракові 1893 р. [10]. Також в «Книжиці» містяться інші цікаві поради: «Коли зуби болять як рятуватися... лучину смольною варити з оцтом і тим губи часто полощи...»; «На пухлину людям лікарство... рути з оливою та сіллю утерти і тим натирай пухлину, пий варені ягоди ялівцю...». З 87-ї сторінки йдуть господарчі поради: «Як переховувати яйця курячі або гусячі, щоб в літі не псували: обмий яйця зимною водою, посип їх ізлегка навколо сіллю, нехай обсохнуть, і не зопсоються»; «Коли хто хоче, аби кури несли яйця цілу зиму, вари їм муку з жолуддя, змішану з пшеничними отрубками і з лону і тоє давати їм їсти». Далі йдуть поради як горіхи волоські садити, кроликів годувати, як цибулю везти на торг, щоб не перемерзла зимою, про прищепи садових яблук та грушок тощо.

Як писав академік Я.Д. Ісаєвич, видання «Книжиці» набуло такої популярності, що під час «Волинської тривоги» (1789 р.), коли місцеве панство в регіоні боялося повторення Коліївщини, почаївську «Книжицю» вважали підступною алегорією. Навіть викладений у виданні рецепт консервування горіхів піском у горнях коментували так: «Ми добре розуміємо, що горіхи — це кулі, пісок — порох, а горщики — гармати». Така інтерпретація ставала приводом карати лише за наявність цієї книжки в оселі [5, с. 285].

Примірки видання «Книжиці для господарства» зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі НБУВ); Російської державної бібліотеки; в Інституті літера-

турних досліджень (Варшава). У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є два примірники цього видання (шифри – Кир.433; Кир.715). Титульна сторінка надрукована польською мовою: «KSIĄZKA / LEKARSTW / końskich, / oraz sposoby. / ratowania w Chorobach, / Bydła, Owiec, & c. / w Typografii WW. OO. Bazylianow / za Przywileiem J. K. Mści. 1788 R. / w POZNAIOWIE». Повніша назва книжки, яка відповідає її змісту, вміщена на 9-й сторінці: «Книжиця для господарства, указующая, як ратовати в хоробах всякую скотину, то есть коні, воли, вівці, кози, свині, як білити полотно, як боронити пашні от саранчи, як ратоватися от джумы, як губыти гуселницу от капусты, як ловиты рыбу, як губыти миши і щурі, як ратовати людей, котрих собаки скаженіи покусали, як ратовати человека, который не в давном времени з ума зийдет». Видання це форматом у 12°, кожен зшиток книги має по вісім аркушів. Друк однією шпальгою, одноколірний. Рядків 21, 24. Розмір набірної шпальги – 121 x 75 мм. Повне дзеркало набору – 133 x 75 мм. Нумерація посторінкова – 111 стор. Колонцифри у верхній частині аркуша по центру на кожній сторінці, на с. 1, 2, 3, 10 колонцифри відсутні. В нижньому правому кутку аркуша кустоди. Позначення сигнатур на перших чотирьох аркушах зшитка. Розмір шрифту десяти рядків: кириличний – 57, 62 мм, латинський прямий – 49 мм, латинський курсив – 50 мм. Склад видання: 1) титул (польською мовою) – с. 1; 2) Przedmowa (польською мовою) – с. 3–8; 3) назва книжки українською мовою – с. 9; 4) господарські поради (українською мовою, кириличним шрифтом) – с. 10–97; 5) господарські поради (українською мовою, латинським шрифтом) – с. 97–111.

Художнє оформлення цього видання небагате: дві віньетки з двох дощок на сторінках 1, 3; одна кінцівка на сторінці 8; виливні прикраси: оздоблення колонтитулів, композиції на місці заставок і кінцівки, смужки в тексті.

Примірники з відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ мають кілька маргінальних записів власницького характеру, зокрема примірник під шифром Кир.433: [с. 61] «1841го года»; [с. 111] «Михаила [К...ча]». Примірник під шифром Кир.715: [верхній форзац] «Лопатинській 1863»; «В. Антонович». Примірник видання під шифром Кир.433 має картонну оправу, виготовлену в Почаївській друкарні, з чорним квітково-геометричним орнаментом на світлому тлі, корінець і наріжники зі шкіри. Обріз червоний. Форзаці з блакитного паперу. У примірника з шифром Кир.715 оправу

виготовлена реставраторами НБУВ, поруч зберігається давня оправа – картон у коричневій тканині.

Аналіз мови пам'ятки, а також її фототипічне видання з коротким коментарем зробив дослідник Олекса Горбач. На відміну від М. Возняка, який бачив в основі «Книжиці» волинські говори, Олекса Горбач вважає, що автор походив зі східного Поділля, і навіть називає ймовірну територію: між Гайсином та Уманню [15]. Зважаючи на жанр і призначення «Книжиці», І. Линкевич використав у ній велику кількість розмовної лексики. Мова в цьому виданні є предметом особливої уваги автора-укладача «Книжиці». Його заслуга полягає не тільки в тому, що він домагався, аби читач задовільно розумів текст, а й в свідомій спробі синтезу: текст мусив бути викладений мовою, яка б задовольнила широкі кола селянства всіх українських територій тодішньої Польської держави [8, с. 87].

Отже, почаївське видання «Книжиці для господарства» залишається й нині не лише друкарською та мовною пам'яткою, а й важливим джерелом української етнографії та народної медицини.

Почаївська «Політика свіцкая от иностранных ауторов вкратці собранная, младым приличная всім же обще благопотребная» (1770 р., 12°) – унікальне кириличне видання правил гречності, автор невідомий. Ця книга має [18] арк.; 20 рядків на сторінці; розмір шрифту десяти рядків – 51 мм (курсив). Це видання складається з 6 розділів (глав): розділ перший – «О пристойном уложению тіла»; розділ другий – «О способі захованяся при столі»; розділ третій – «О хожденіи»; розділ четвертий – «Як приналежит з людьми обходитися»; розділ п'ятий – «О мові і розмовах»; розділ шостий – «Увіщанія общая». Історик Михайло Возняк припускає, що книга вийшла завдяки ініціативі генерального візитатора Львівської дієцезії – апостольського протонотарія Миколи Шадурського. Одним з джерел цих правил поведінки було популярне російське видання «Юности честное зерцало» – компіляція з іноземних, переважно німецьких та французьких авторів, що неодноразово перевидавалось у XVIII ст. в Санкт-Петербурзі. Проте, як вказує М. Возняк, у почаївській «Політиці», на відміну від «Зерцала», немає розрізнення правил поведінки поміж статями, немає залякування схожістю з «деревенскими мужиками», згадки про крадіжки, пияцтво і т. п. [2]. У Польщі також виходили друком видання, присвячені вихованню дітей (оригінальні та перекладні, здебільшого з французьких видань XVII–XVIII ст.). Серед цих друків

зустрічаються також правила гречності для молодих людей під заголовком «політика» – «Prawdziwa polityka ludzi szlacheŃnych...» – перекладена з французької мови і видана в Варшаві 1754 р. Незважаючи на те, що «Політика свіцкая» не була оригінальною працею, її можна вважати самостійним твором, оскільки правила гречності в ній радше переказані на новий лад, аніж дослівно перекладені. «Політика» була підручником доброго поведження для молоді без різниці соціального стану, скоріше навіть для селянських дітей. В ній містяться настанови про те, як поводитися в товаристві. Виклад автора делікатний та водночас поважний. Проте, що «Політика свіцкая» була популярна та активно застосовувалася в навчальному процесі, свідчить те, що її повний текст передруковано в львівському букварі 1790 р., а в букварі, який видала Львівська ставропігійська друкарня в 1847 р., є розділ «Предостереженіє детямъ пристойности (приличности) касающаяся», укладений, без сумніву, на основі почаївської «Політики».

За текстом львівського букваря 1790 р. «Політику свіцкую» передруковував І. Франко (1891) [11], за оригіналом почаївського видання – М. Возняк (1914, 1922) [2]. Єдиний відомий на сьогодні примірник почаївського видання «Політики свіцкої» зберігається у фондах Національного музею імені А. Шептицького в Львові. Короткий аналіз мови «Політики» зробив Олекса Горбач, який вважає, що її мова максимально наближена до народнорозмовної, а в її основі лежить західноволинська діалектна база.

Окрім «Політики», в Почаївській друкарні для навчального процесу видавалися букварі та підручники: «Букварь языка славенскаго чести и писати учащимся в полезное руководство», 1760, 1765, 1798, 1818 рр.; «Буквар для обучения юношества читать на российском и польском», 1799 р. (гражданським та латинським шрифтами); «Лексикон славяно-польский» (у виданні «Богословія нравоучителная»), 1751 р.; «Краткое потребнейших от грамматическаго художества вещей собраніе» М. Любовича, 1773 р.; «Алфавит словяно-рускій в печатаніи и рукописных книгах употребляемый ради учащихся младых чтенія», 1776 р.; «Лексиконъ сиріч словесник славенский», 1804 р.

Серед видань світської тематики друкарня Почаївського монастиря видала «Таксу книг в типографии св. обители Почаевскія обретающихся» (1760, 2°) [6, № 2145]. Це перший, що дійшов до нас, український книготорговельний каталог із цінами на кири-

личні та латиношрифті книги, залежно від їхнього змісту, формату та характеристики оправи. Видання це зберігається у фондах Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі.

Це видання містить три колонки. В кожній шпальті праворуч відокремлені вертикальними лініями дві смуги, призначені для вказівок на ціни. Першу та другу колонки набрано кириличним шрифтом чотирьох розмірів. Третю шпальту набрано латинським шрифтом польською мовою. Цифри в датах «Такси» та при зазначенні цін – арабські. Все видання надруковане чорною фарбою. Текст почаївської «Такси книг...» має такі видавничі особливості. Видання містить заголовок: «Такса книг в типографії святих обителі Почаївськія обретающихся Р: Г: 1760. 16 Мар:». Кириличні видання перераховуються з розподілом на чотири групи. В першій групі зазначено 12 видань, форматом *in folio* (2°): Апостол, Євангеліє, Мінея на дванадцять місяців, Мінея святкова, проскомідійні аркуші, Служебник, Тріодь пісна, Тріодь цвітна, Трое набоженства, Часослов, Октоих, Общія служби. Друга група містить шість видань, форматом *in quarto* (4°): Казуси, Казусики, Катехізм, Чуда присвятої Богородици, Образ примиренія, Псалтир. У третій групі «Такси книг» зазначено 9 видань, форматом *in octavo* (8°): Акафісти, Граматика, Молебн, Намеренія сие есть Іntenції, Полуств большой, Полуств середній, Требник, Часословец, Часи царскіи. Четверта група складається тільки з двох видань, форматом *in duodecimo* (12°): Полуставец малій та Псалтир. На третій шпальті надруковані ціни на видання латинським шрифтом. Вона має окремий заголовок: «Таха ksiąg łacinskich y polskich w drukarni I. K. M. Poczajowskiey W. W. O. O. Basilianow. A. D. 1760». Видання, що увійшли до складу цього розділу «Такси», розподілено на 3 групи. Перша, форматом *in folio* (2°), містить у собі тільки одну назву: *Meditacye codzienne całoroczne*. У другій групі 4 видання, форматом *in quarto* (4°): *Josaphatidos seu de nece Beati Josaphat*, *Kazania pokutne*, *Gora poczaiwska*, *Woysko affektow*. Нарешті, третя група перераховує 12 видань, форматом *in octavo* (8°): *Akathist o N. M. Pannie łacinski y polski*, *Akathist o N. M. P. polski*, *Axiomata o czworakiey wiecznosci*, *Elementarz*, *Grzesznik przymuszony*, *Ludzkie utrapienie*, *Officium y zycie S. Onufrego*, *Przygotowanie do smierci*, *Reguly S. O. N. Bazylego W.*, *Snopek mirry*, *Specimen orthodoxae Ecclesiae*, *Tydzien Opratrnosci Boskiey z rozrywkami historycznymi*.

Разом в обох розділах «Такси» наведено дані про 46 почаїв-

ських видань: 29 кириличних, 14 польських, 2 латинських та 1 двомовне – латинською та польською мовами [9].

Ціни на більшість видань, зазначених у «Таксі», показано в польських злотих та грошах. У продажу були примірники оправлені й неоправлені, і «Такса» відзначає це вказівками: оправлений – w oprawie; неоправлений – in crudo. Оправи були неоднакові, дешевші й дорожчі, і ціна примірника залежала від того, чи був він «в простой оправе», чи був «оправний под маргінес».

Безперечно, переважну більшість видавничого репертуару Почаївської друкарні складають богослужбні, катехітичні та інші видання для потреб греко-католицької церкви, але, на відміну від інших тогочасних українських друкарень, Почаївська видавала й світські книжки різного змісту та призначення, що мали широке розповсюдження серед читачів, користувалися значним попитом, про що свідчить той факт, що на сьогодні вони збереглися у поодиноких примірниках.

1. *Возняк М.* Два почаївські стародруки: «Книжиця для господарства» (1788) та «Политика свецкая» (1770 / 1790). – Мюнхен, 1985. – С. 33–35.
2. *Возняк М.* Український «savoir vivre» з 1770 р. // Україна : Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – № 3. – С. 35–55.
3. *Возняк М.* Український господарський poradnik з 1788 року // ЗНТШ. – Л., 1915. – Т. 122. – С. 37–78.
4. *Гринчишин Д.* Политика свецкая – унікальна Почаївська пам'ятка кінця XVIII століття // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – Л., 2003. – Т. 246. – С. 246–263.
5. *Ісаєвич Я.Д.* Українські монастирські друкарні Правобережжя: Унів і Почаїв // Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 276–285.
6. *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні : в 2-х кн., 3-х ч. . – Л., 1984. – Кн. 2, ч. 1–2.
7. *Кисельов Р.Є.* Діалектна лексика у «Книжиці для господарства» (Почаїв, 1788) // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 87–98.
8. *Кисельов Р.* Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття // Вісн. Льв. ун-ту. Сер. книгознавство. – 2006. – Вип. 1. – С. 72–88.
9. *Маслов С.І.* «Такса книг в Типографіи святия обители Почаевскія обретающихся», 1760 р. // Етюди з історії стародруків. – К., 1928. – Відб. з: Зап. Іст.-філол. відділу [ВУАН]. – Кн. 20. – С. 45–93; XII. До історії книготорговельних реєстрів XVIII ст. – С. 25–51.

-
10. *Сеньків І.* Лікарська книжка з 1778 р. оо. Василян у Почаєві. Унікальна бібліографічна рідкість // Америка. – Philadelphia, 1984. – Ч. 3. – С. 4–6.
  11. *Франко І.Я.* Галицько-руський «savoir vivre» // Киев. старина. – К., 1891. – Кн. 2. – С. 282–289.
  12. Фотопередрук почаївських стародруків «Книжиця для господарства» (1778) та «Політика свіцкая» (1770, 1790) / післяслово О. Горбача. – Мюнхен, 1985. – С. 21–48.
  13. Bibliografia polska / przez K. Estreichera. – Krakow, 1896. – Т. 14. – S. 333.
  14. *Horbach O.* Zwei počajiver altdrucke: Knyžycja dlja hospodarstva (1778) und ėolityka svickaja (1770/1790). – München, 1985. – 42 s.
  15. *Horbach O.* Die Ukrainische Sprache im Počajivev Druck Książka lekarstw konskich aus dem Jahre 1788. – München, 1985. – 171 S.
  16. Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej // Историческіи записки Феодосія Бродовича, Архи-Пресвитера греч. уніят. капитула Луцкого о событіяхъ на Вольни и Подолью въ 1789 году. – Л., 1861. – Ч. 1. – С. 51.

Summary

In this article presented brief survey of secular Cyrillic publication of Monastery Holy Dormition Pochayiv Lavra printing house: «Secular Policy» (1770); «Booklets for household» (1788); «Rates for books» (1760) and schoolbooks.

Key words: Holy Dormition Pochayiv Lavra printing house, olden-print books, cyrillic publications, books memos.